

Ρομαντισμός και Εθνικισμός

Το ρομαντικό κίνημα με τις διάφορες εκφάνσεις του, στο χώρο της θεωρίας και της πράξης, αποτέλεσε μια από τις σημαντικότερες προϋποθέσεις για τη μορφοποίηση και την ανάπτυξη του εθνισμού, αλλά και του εθνικισμού. Με τον πρώτο όρο υποδηλώνεται η δυναμική της εθνικής συνείδησης και της εθνικής αυτογνωσίας. Μ' αυτήν ακριβώς την έννοια ο εθνισμός αντιδιαστέλλεται προς τον εθνικισμό που αποτελεί μιαν επιθετική στην έκφρασή της και συντηρητική στο περιεχόμενό της ιδεολογία και πρακτική. Η διάκριση δεν μπορεί ποτέ να είναι απολύτως σαφής· στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται μάλλον για διαφορά βαθμού και έντασης παρά για ουσιαστική διαφοροποίηση ως προς το περιεχόμενο. Παρ' όλα αυτά η διάκριση και μεθοδολογικά θεμιτή είναι, αφού μας βοηθεί ώστε να αποφεύγουμε ταυτίσεις και ομαδοποιήσεις αρκούντως σφαλερές και επικίνδυνες, και χρήσιμη, γιατί διατηρεί το δυνατόν της ποικιλίας και της διαφορετικότητας σε μια περιοχή που, ιδιαίτερα σήμερα, είναι δεκτική πολλών αμφιλεγόμενων προσεγγίσεων.

Ο ρομαντισμός ως συγκροτημένη κίνηση ιδεών και αρχών προβάλλει ως αντίποδας της προβληματικής του Διαφωτισμού. Η πολεμική του εστιάζεται στην άρνηση της δυνατότητας της ανακατασκευής του κόσμου μέσω της πίστης στον «ορθό λόγο», της ενιαίας θεώρησης του ανθρώπου χωρίς προσδιορισμούς που να αναφέρονται στις ιδιαίτερες πολιτισμικές και εθνικές του διαστάσεις, ενός αισιόδοξου κοσμοπολιτισμού. Η αντιπαράθεση του Ρομαντισμού στο Διαφωτισμό και τον κλασικισμό του 18ου αιώνα έχει συγκεκριμένες ιστορικοκοινωνικές προϋποθέσεις – τον εκφυλισμό της Γαλλικής Επανάστασης, τους ναπολεόντιους πολέμους, τη συνεχώς αυξανόμενη εξαθλίωση πληθυσμών που συσσωρεύονται στα μεγάλα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα, τις συνακόλουθες κοινωνικές ανακατατάξεις και συγκρούσεις, την ανάπτυξη απελευθερωτικών κινημάτων στην «περιφέρεια» (Λατινική Αμερική, Ανατολική Ευρώπη, Βαλκάνια). Ταυτόχρονα διαμορφώνονται και οι διανοητικοί και ιδεολογικοί όροι έκφρασής του.

Το πάθος, η φαντασία, το συναίσθημα, οι έντονες ψυχικές συγκρούσεις, η βιωματική σχέση με το χώρο και το χρόνο συνιστούν τη ρομαντική μυθοπλασία καταδείχνοντας τον οριακό και περιοριστικό χαρακτήρα της ορθολογικότητας της αισιόδοξης αστικής τάξης του 18ου αιώνα. Διαμορφώνεται έτσι μια στάση

ζωής, με έντονα αισθητικά και καλλιτεχνικά χαρακτηριστικά, η οποία είναι επικριτική απέναντι σ' ένα κοινωνικό παρόν που όλο και περισσότερο βιώνεται σαν εχθρικό περιβάλλον, ξένος κόσμος, απαξιωμένη πραγματικότητα. Ο ρομαντικός ήρωας είναι απαισιόδοξος, αρνητής της κοινωνίας και της εποχής του, μοναχικός, περιπλανώμενος, αναχωρητής, διαμαρτυρόμενος για την υποκρισία και τον φιλισταϊσμό της καθημερινότητας της αστικής κοινωνίας. Ο ρομαντικός καλλιτέχνης αντιπαραθέτει την τέχνη στην πραγματικότητα. Η τέχνη γίνεται προσωπική μαρτυρία και εξομολόγηση, γνήσια έκφραση του αληθινού, κριτήριο ζωής, άρνηση του σταθερού και του μόνιμου, του τυπικά φυσιολογικού. Η ρομαντική δημιουργία στηρίζεται στην κατασκευή γενικευτικών συμβολικών εικόνων μέσω της αξιοποίησης του μύθου. Μύθοι βιβλικοί, μεσαιωνικοί, λαϊκοί επανερμηνεύονται και αναδημιουργούνται. Συνεχίζεται έτσι μια θεωρητική αντίληψη που εκφράστηκε το πρώτο ήμισυ του 18ου αιώνα από τον Ιταλό φιλόσοφο Giampattista Vico, ο οποίος έθεσε τις βάσεις της συγκριτικής πολιτισμικής ανθρωπολογίας υποστηρίζοντας τη διαφορετικότητα των πολιτισμών, την ξεχωριστή, αυθεντική συλλογική εμπειρία κάθε κουλτούρας, την κυκλική εξέλιξη της πολιτισμικής ιστορίας. Ο Vico υποστήριξε ότι οι μύθοι δεν αποτελούν ψευδείς δηλώσεις για την πραγματικότητα, αλλά εμπειρέχουν, όπως και η ποίηση, ένα όραμα για τον κόσμο τόσο αυθεντικό όσο και η φιλοσοφία και η επιστήμη. Ο μύθος στην προβληματική του ρομαντισμού δένεται με αιτήματα του παρόντος, λειτουργεί ως καταλύτης, ως ιδεώδης παραβολή απέναντι σ' έναν κόσμο όπου σταδιακά γενικεύεται η διαδικασία μετασχηματισμού των παραδοσιακών αξιών σε νέες που εντάσσονται στα πλαίσια της εμπορευματοποίησης και των λογής αγοραπωλησιών.

Οι μύθοι και η συμβολοποίηση του παρελθόντος γίνονται ερεθίσματα και για τον επαναπροσδιορισμό παραδοσιακών πολιτισμικών στοιχείων με έντονο εθνικό χαρακτήρα. Ο ρομαντισμός συντελεί στην ανάπτυξη του «ιστορισμού» του 19ου αιώνα, όχι μόνο στον τομέα της καλλιτεχνικής δημιουργίας (ιστορικό ρομαντικό μυθιστόρημα π.χ) αλλά και στο Δίκαιο (Ιστορική Σχολή του Δικαίου), στη φιλοσοφική θεώρηση της ιστορίας, στην ίδια την ιστοριογραφία μνημειακού ύφους. Παράλληλα συγκρούονται οι όροι για τη θεωρητική έκφραση μιας εθνικής τυπολογίας που επιχειρεί να θεμελιώσει την εθνική ιδιαιτερότητα και αυτοτέλεια, το τοπικό πολιτιστικό χρώμα, την εθνική αυτοσυνείδηση. Παραδείγματα όπως τα έργα *De l'Allemagne* της Madame de Staël και *Cartas de Espana* του Blanco White είναι χαρακτηριστικά.

Η έννοια του «εθνικού», η προβολή της εθνικής ταυτότητας και της ζωτικότητας του εθνικού πολιτισμού από το ρομαντικό κίνημα έχει τη βασική θεωρητική της θεμελίωση στη γερμανική αντιδιαφωτιστική (στην ουσία αντιγαλλική) κίνηση που συνδέθηκε με το κίνημα *Sturm und Drang*. Πρόκειται, ιδιαίτερα, για τη σκέψη του Herder, του πιο ενδιαφέροντος και αναμφισβήτητα με τη μεγαλύτερη επιρροή γερμανού στοχαστή αυτού του διανοητικού ρεύματος. Σ' αυτόν οφείλε-

ται η επιμονή στην αντίληψη ότι κάθε έθνος έχει το δικό του εσωτερικό κόσμο – παραδόσεις, ήθη, έθιμα, κοινοτικούς δεσμούς, γλώσσα – η κατανόηση του οποίου είναι μια διαδικασία βίωσης της μοναδικότητάς του. Κάθε κουλτούρα έχει το δικό της διακριτό κέντρο βάρους που εκφράζεται κυρίως στην εθνική γλώσσα, φορέας-όχημα της οποίας είναι ο «λαός» (volk) που νοείται ως κοινωνικό ανάλογο του βιολογικού είδους. Έτσι εισάγεται μια παράδοση που θα σημαδέψει τις ανορθολογικές και εξωλογικές αντιλήψεις και πρακτικές του 19ου και του 20ου αιώνα. Ο Herder απέκλειε την αριστοκρατία από το «λαό»: τη θεωρούσε προσδεμένη στη γαλλική κουλτούρα-όχι μόνο πολιτισμικά αλλά και πολιτικά. Απέκλειε, επίσης, τα κατώτερα λαϊκά στρώματα, πιστεύοντας ότι η γερμανική μεσαία τάξη ήταν ο πραγματικός και πιστός θεματοφύλακας των παραδόσεων. Φανατικός αντίπαλος του κοσμοπολιτισμού του Διαφωτισμού συντέλεσε στη θεωρητική θεμελίωση του αναπτυσσόμενου εθνικιστικού κινήματος μεταξύ των εθνοτήτων που καταπιέζονταν στην Αυστρο-Ουγγρική Αυτοκρατορία.

Οι λόγοι που η διαμόρφωση του γερμανικού ρομαντισμού συνδέεται με την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης και τη δυναμική της έκφραση, μπορούν να αναζητηθούν στην «καθυστέρηση», κοινωνικοοικονομική και πολιτική, της Γερμανίας. Η απουσία κάποιου σαφώς αναγνωρισμένου μητροπολιτικού κέντρου συνέτεινε στη δημιουργία ενός «επαρχιωτικού» πνεύματος που αντιστεκόταν στον γαλλικό κοσμοπολιτισμό. Το χάσμα ανάμεσα στην αριστοκρατία και τη μεσαία τάξη ήταν απείρως μεγαλύτερο από εκείνο της Γαλλίας. Η πνευματική ζωή καθοριζόταν από τη λειτουργία των Πανεπιστημίων, όπου κυριαρχούσε η συντηρητική θεολογική σκέψη.

Ο ποιητής H.Heine στο πρόσφατα μεταφρασθέν και στα ελληνικά έργο του Η Ρομαντική Σχολή¹ αναλύει το περιεχόμενο του γερμανικού ρομαντισμού επισημαίνοντας τις ουσιώδεις διαφορές του από το γαλλικό. Υποστηρίζει ότι η αναζήτηση της ιστορικής συνέχειας του γερμανικού έθνους έως τις μεσαιωνικές καταβολές του, η αφύπνιση της συνείδησης της ενότητας, η προβολή του γερμανικού λαϊκού χαρακτήρα, της κοινής γερμανικής πατρίδας, ήταν μια προσπάθεια διαμόρφωσης ενός «πατριωτισμού» από τα πάνω, ένας τρόπος συσπείρωσης των λαϊκών μαζών για την αντιμετώπιση του γαλλικού επεκτατισμού. Σε μια διεισδυτική αποστοροφή του διαγράφει τις διαφορές γαλλικού και γερμανικού πατριωτισμού:

«Ο πατριωτισμός του Γάλλου συνίσταται σε μια θέρμη της καρδιάς του, που τη μεγαλώνει την καρδιά, την πλαταίνει ώστε ν' αγκαλιάζει με την αγάπη της όχι πια μόνο τους πιο κοντινά δικούς της αλλά ολόκληρη τη Γαλλία, ολόκληρη τη χώρα του πολιτισμού· αντίθετα, ο πατριωτισμός του Γερμανού είναι στένεμα της καρδιάς, που «μαζεύεται», όπως το δέρμα στην παγωνιά, κι ο Γερμανός τότε μισεί καθετί ξενικό, παύει να είναι πια πολίτης του κόσμου, παύει να είναι πια Ευρωπαίος και θέλει να είναι μόνο στενόκαρδα Γερμανός...»².

Ο Π. Κανελλόπουλος, τη δεκαετία του '30, επιχειρώντας να αναλύσει το

γλωσσικό ζήτημα σε σχέση με τις πνευματικές κατευθύνσεις στη χώρα μας, εντοπίζει τη διαμάχη καθαρεύουσας και δημοτικής στην αντίθεση μεταξύ λογοκρατίας και ρομαντισμού. Ορίζοντας τον ρομαντισμό ως την ποιοτική εξύμνηση ή τη φιλοσοφική θεμελίωση της πίστης στην άλογη πηγή και τη μυστική και οργανική συνέχεια της ζωής, «η οποία ζωή δεν φθίνει απλώς, αλλά και γεννάται, ανθεί, χαίρεται και γελά», θεωρεί το «νέον» όχι ως αποτέλεσμα λογικών διαδικασιών και επεμβάσεως του νου στα πράγματα, αλλά «ως οργανικόν προϊόν της ιστορικής συνέχειας, συνέχειας μυστικής, της οποίας φορέυς είναι η ψυχή του λαού». Ο δημοτικισμός επιχειρεί να συλλάβει και να συνειδητοποιήσει το πνευματικό περιεχόμενο της λαϊκής παράδοσης, να αναγάγει τη συνέχεια της εθνικής ζωής σε πνευματικό γεγονός και να εξάρει την εθνική ενότητα των Ελλήνων. Καταλήγει σε εθνικισμό, «ο οποίος όμως αφορά όχι τα εξωτερικά συστήματα της οικονομικής μας ζωής, αλλά την εσωτερική διάρθρωσιν της λαϊκής μας προσωπικότητας». Και ο καθαρευουσιανισμός καταλήγει στον εθνικισμό, «ο εθνικισμός όμως αυτός είναι θορυβώδης, φρασεολογικός και προβάλλει υπό την τώσον δυστυχώς γνωστήν εις τον τόπον μας μορφήν της εθνικής μεγαλομανίας»³.

Η αναφορά στις παραπάνω τοποθετήσεις γίνεται αφενός για να ενισχύσει παραδειγματικά τη σχέση της ρομαντικής κοσμοαντίληψης με τη διαμόρφωση και έκφραση εθνικής συνείδησης και αυτογνωσίας και αφετέρου για να σημειώσει τα ρευστά όρια των μετατροπών τους σε εθνικιστικές ιδεολογικές κατευθύνσεις. Είναι γεγονός, πάντως, ότι οι σχέσεις ρομαντισμού και εθνικισμού είναι πολυδιάσπατες και πολυσημάντες. Εξάλλου ο ίδιος ο ρομαντισμός είναι «ανοικτός» σε πληθώρα προσεγγίσεων, αφού οι απόπειρες καταγραφής και ορισμού τόσο του περιεχομένου του όσο και των διαφόρων ρευμάτων και τάσεων που περιλαμβάνει είναι τόσες και τέτοιας ποικιλίας ώστε να επιβεβαιώνουν τη ρήση ότι «ο ρομαντισμός ευκολότερα αναγνωρίζεται, παρά ορίζεται». Υπάρχουν σημαντικές προσπάθειες τυπολογίας του – που δεν μπορούν να αναφερθούν στα πλαίσια αυτού του κειμένου –, οι οποίες καλύπτουν ένα μεγάλο φάσμα ειδών του ανάλογα με το περιεχόμενο, τη στάση του απέναντι στην κοινωνία, τις μορφές εξέγερσης που προτείνει, το είδος της υποκειμενικότητας που προβάλλει, τη σχέση με το παρελθόν κτλ.⁴.

Με κάθε κίνδυνο σχηματοποίησης μπορούμε να διακρίνουμε δυο κυρίαρχες τάσεις στο ρομαντισμό του 19ου αιώνα. Αυτήν που έχει εντονότερα ανατρεπτικά, ελευθεριακά και φιλελεύθερα χαρακτηριστικά και συνδέεται καταρχήν με τα διάφορα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα, τονίζοντας τη μεγάλη σημασία της εθνικής αυτογνωσίας, και εκείνη που αναδιπλώνεται σε καθαρά συντηρητικές αντιλήψεις περί «επιστροφής» σ' ένα «αυθεντικό» και «άφθαρτο» παρελθόν. Και οι δύο τάσεις όμως έχουν κοινά στοιχεία, αλληλοσυνδέονται, πολλές φορές μεταπίπτουν η μια στην άλλη.

Μπορούμε να συνοψίσουμε τις βασικές σχέσεις εθνικισμού και ρομαντισμού⁵ στα εξής σημεία:

1. Προϋπόθεση του εθνικισμού είναι η πεποίθηση του συνανήκειν σε μια ομάδα, της οποίας ο τρόπος ζωής διαφέρει από τις άλλες. Τα άτομα που τη συναπαρτίζουν νοούνται και προσδιορίζονται μόνον μέσα σ' αυτήν και μέσω αυτής. Αυτή η πεποίθηση δεν αποτελεί μιαν απλή υπερηφάνεια καταγωγής, φυλετικής ή ιστορικής, αλλά τονίζει ότι «υπέρτατη αξία ζωής» είναι η ενότητα του έθνους, και η συνέχειά του. Ο ρομαντισμός ως συγκροτημένο θεωρητικό και καλλιτεχνικό κίνημα έχει ως κεντρική, αξονική του κατηγορία, την αναζήτηση της ιστορικής συνέχειας μέσω γενικευμένων συμβολικών εικόνων και μύθων του παρελθόντος. Η αντίληψή του για την κοινότητα, ως μιας κοινής περιοχής, με κοινά ήθη, νόμους, μνήμες, πιστεύω, γλώσσα, καλλιτεχνική και θρησκευτική έκφραση, θεσμούς, τρόπο ζωής που διατηρεί ορισμένες αξίες αναλλοίωτες, οι οποίες αποτελούν υποδείγματα δραστηριοποίησης και δημιουργίας, θεμελιώνει θεωρητικά την «κοινή μοίρα», το «κοινό πεπρωμένο» του έθνους. Ταυτόχρονα αξιοποιείται για να δικαιολογήσει έναν εθνικισμό που εμφανίζεται ως αντίβαρο στις διαδικασίες αστικού εκσυγχρονισμού καθυστερημένων αγροτικών κοινωνιών (Πρωσία, Ρωσία κ.α.).

2. Η νέα διάσταση που προσδίδει ο ρομαντισμός στην υποκειμενικότητα, ως μιας διαρκούς δραστηριότητας σύγκρουσης και αντιπαράθεσης με το «εχθρικό» περιβάλλον – αντίληψη που φιλοσοφικά ανιχνεύεται στις τοποθετήσεις του Fichte για τη δυναμική, αυτοεπιβεβαιωτική κίνηση ενός υπεριστορικού εγώ – διαμορφώνει τους θεωρητικούς όρους ενός πολιτικού ανθρωπομορφισμού, το μετασηματισμό, δηλαδή, του κράτους, του έθνους, της προόδου, της ιστορίας, σε υπεραισθητούς δρώντες με απεριόριστη θέληση. Η πλευρά αυτή της ρομαντικής κοσμοαντίληψης – ο υπερτονισμός της υποκειμενικής, συνεχούς διάστασης του ιστορικού γίνεσθαι καθώς και ο συνδυασμός μιας πληγωμένης εθνικής υπερηφάνειας μ' ένα φιλοσοφικό-ιστορικό όραμα υπέρβασης του παρόντος (όπως συνέβη π.χ. στη Γερμανία) – συναντάται με έναν επιθετικό εθνικισμό που, στο όνομα της υπερπήδησης οποιωνδήποτε εμποδίων στην «πορεία» του έθνους, χρησιμοποιεί ακόμη και την πιο ωμή και απροκάλυπτη βία. Η διάσταση, όμως, της ενεργούς ανολοκλήρωτης υποκειμενικότητας του ρομαντισμού συντελεί και σε ορθές αντιμετώπισεις του φαινομένου «έθνος» όταν το θεωρεί ως προϊόν κοινής ιστορικής μοίρας, προϊόν όχι μόνο τετελεσμένων γεγονότων, αλλά και μιας δυναμικής που δεν έχει ολοκληρωθεί στα πλαίσια μιας σταθερής ιστορικής διαδικασίας⁶. Αποφεύγονται, έτσι, οι περιχαράκώσεις, οι βίαιες εντάξεις σε εθνικά μορφώματα που ταλαιπώρησαν τόσο τη νεότερη εποχή, σε Δύση και Ανατολή.

Ο επαναστατικός ορθολογισμός του Διαφωτισμού αναζήτησε την ενότητα της ανθρωπότητας στη λογική φύση του ανθρώπινου ατόμου. Η ανθρώπινη λογικότητα καθίσταται συγκροτησιακή και ρυθμιστική αρχή της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Η κοινωνία θεωρείται ως σύνολο σχέσεων έλλογων όντων με απαραβίαστα δικαιώματα που, – ακόμη και στην πιο τυπική τους μορφή – κατοχυρώνουν ουσιαστικές μορφές ελευθερίας. Η καντιανή σύλληψη για τη διαρκή και παγκό-

σμα ειρήνη ως τελικού στόχου της ανθρώπινης ιστορίας εκφράζει ακριβώς τον πυρήνα του διαφωτιστικού επιχειρήματος για έναν έλλογο «κοσμοπολιτισμό» που, χωρίς να παραγνωρίζει, θα ξεπερνά ιδιαιτερότητες και ιδιομορφίες εθνικού ή άλλου χαρακτήρα. Όσο κι αν είναι ιστορικά περιοριστική και αφηρημένη αυτή η σύλληψη, όσο κι αν το κοινωνικό της περιεχόμενο καταλήγει να νομιμοποιεί πρακτικές που στην ουσία αντιστρατεύονται τις αρχικές πρωτοπόρες διακηρύξεις, δεν παύει να αποτελεί — στη λογική της μορφή — ένα αίτημα της εποχής μας. Αίτημα που, αν εμπλουτισθεί με τις κοινωνικές εμπειρίες οι οποίες συσσωρεύτηκαν στους δύο αιώνες που ακολούθησαν, και αξιολογηθεί με βάση τη σημερινή πραγματικότητα, μπορεί να αντιμετωπίσει το πρόβλημα του εθνικισμού σε ορθολογικά πλαίσια.

Η ρομαντική κοσμοαντίληψη και η συνακόλουθη λογική των «παραδόσεων» — εθνικών, τοπικών, λαϊκών, κοινοτικών — ως κατεξοχήν νομιμοποιητικών στοιχείων της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο — συνδέθηκε με την εκρηκτική δυναμική του εθνικισμού του 19^{ου} αιώνα που αμφισβητούσε, στην πιο επαναστατική του έκφραση, την νομική, θεσμική βάση των σχέσεων εξουσίας-υποταγής που είχαν διαμορφωθεί ιστορικά τη νεότερη εποχή. Η επίκληση του συγκεκριμένου παραδοσιακού πλαισίου στη θέση του φαινομενικά αφηρημένου αιτήματος για την έλλογη ανθρώπινη φύση, η άρνηση της συμβολαϊκής λογικής στη ρύθμιση των κοινωνικοπολιτικών σχέσεων και της δυναμικής των ατομικών δικαιωμάτων, όσο κι αν αποκάλυψε εν πολλοίς τον τοπικό τους χαρακτήρα, οδήγησε μεγάλες μάζες των πληθυσμών, ιδίως της Ευρώπης, στο να ταυτίσουν την ανθρώπινη χειραφέτηση όχι μόνο με την αναγκαία εθνική ανεξαρτησία αλλά και μ' έναν στείρο, κατά βάθος αντιδραστικό εθνικισμό, βάζοντας έτσι φραγμούς σε χειραφετητικές λογικές και πρακτικές ή αλλοιώνοντας το πραγματικό κοινωνικό τους περιεχόμενο.

Είναι επομένως αναγκαίο η διερεύνηση των σχέσεων του ρομαντισμού με τον εθνικισμό, εκτός από τη διάσταση της ιστορικοφιλολογικής ερμηνείας τους, να εντοπίσει και εκείνα τα στοιχεία που και σήμερα αναδεικνύουν θεμελιώδη ζητήματα της κοινωνικής ζωής. Η σχέση εθνικού-κοινωνικού, το αίτημα μιας νέας ορθολογικότητας, το πρόβλημα της ανθρώπινης χειραφέτησης, το περιεχόμενο των δικαιωμάτων, η σχέση εθνικού-διεθνικού μπορούν να ανιχνευθούν θεωρητικά και μέσα από τη μελέτη των σημείων συνάντησης ρομαντισμού και εθνικισμού.

Σημειώσεις

1. Χάινριχ Χάινε, *Η Ρομαντική Σχολή*, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1993.

2. Οπ.π. σελ. 44-45.

3. Π. Κανελλόπουλου, «Το Γλωσσικόν ζήτημα και αι εν Ελλάδι Πνευματικά Κατευθύνσεις», στο *Αρχαίο Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, Τομ. Δ.

4. Ενδιαφέρον για το πρόβλημα των εννοιολογικών προσεγγίσεων του ρομαντισμού παρουσιάζουν μεταξύ άλλων και τα: Arthur O. Lovejoy «On the Discrimination of Romanticisms» στο *Essays in the History of Ideas*, Capricorn Books 1960, New York, σελ. 228-253. R. Sayre-M. Löwy: *Μορφές Ρομαντικού Αντικαπιταλισμού*, εκδ. Ερασμος, 19912. Lilian R. Furst, *Ρομαντισμός*, εκδ. Ερμής, 1974.
5. Για τη σχέση αυτή ενδιαφέρον σημαντικό έχουν οι παρατηρήσεις ενός μεγάλου ιστορικού των ιδεών, του Isaiak Berlin, κυρίως στα: «The Apotheosis of the Romantic Will», στο *The Crooked Timber of Humanity*, Fontana, σελ. 207-237, «The Bent Twing», στο ίδιο, σελ. 238-261. Επίσης του ίδιου *Vico and Herder*, Hogarth, London 1976 και *Against the Current*, Clarendon, 1989.
6. Δες και Μισέλ Λέβι, *Το Εθνικό Ζήτημα, από το Μάρξ μέχρι σήμερα*, εκδ. Στάχυ, 1993, όπου και αναλύεται η σχετική αντίληψη του Otto Bauer.

Αφιέρωμα στον Γκόγια 1985